

Əlyazması hüququnda

AYNUR SABİR QIZI MƏMMƏDOVA

**«KİTABİ-DƏDƏ QORQUD» MOTİVLİ ÇAĞDAŞ
BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN DİLİ VƏ ÜSLUBU**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Sənubər Ələvsət qızı ABDULLAYEVA

Rəsmi opponətlər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Elbrus İslam oğlu ƏZİZOV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əzizxan Vəli oğlu TANRIVERDİYEV

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə «_11_»_03_2016-cı il saat «__»-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «__» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Elə tarixi-ədəbi əsərlər var ki, onlar mənsub olduqları xalqın mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə daxil olur. Bu əsərlərin qəhrəmanlıqla, məhəbbətlə, vətənpərvərliklə bağlı motivləri, süjetləri, obrazları, dili, üslubu o xalqın ədəbiyyatı, dili üçün əbədi-simvolik xarakter daşıyır. Zaman-zaman sənətkarlar, söz ustaları həmin abidələrə qayıdır, bu motivi, süjeti, dili yaşatmaqla öz dövrünü, mühitini, aktual problemlərini ifadə etməklə yanaşı, tarixi yaddaşı da oyadırlar.

İstər Azərbaycanın Güneyindən, istərsə də Quzeyindən olan sənətkarların – Səhəndin, Ə. Dəmirçizadənin, N. Xəzrinin, Anarın, Ə. Muğanlının, K. Abdullanın, A. Məmmədovun və başqalarının “Kitabi-Dədə Qorqud”a qayıdışı, KDQ motivindən bəhrələnməsi, bu motiv əsasında yeni poeziya, nəsr, dram əsərləri yaratması bir tərəfdən zamanın, dövrün tələbindən qidalanmışdırsa, digər tərəfdən yazıçı və şairlərin baş verən hadisələrə münasibətindən, bu hadisələri, olayları qiymətləndirmə istəyindən qaynaqlanmışdır. KDQ-yə qayıdış onun həm öyünc, qürur, qəhrəmanlıq mənbəyi olmasından, həm də çağdaş dövrümüzdə yaşayan Oğuz övladlarının, Dədə Qorqud qəhrəmanlarının nəfəslərini, hənirlərini, igidliyini duymaq istəyindən irəli gəlir.

“Dədə Qorqud” həm türk dastan poetikasının ən maraqlı xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmək baxımından, həm də linqvistik poetika ilə bağlı tədqiqatların aparılmasında əsaslı mənbələrdən biridir. Dastanın poetikası dilin bütün səviyyələrində müxtəlif aspektlərdə öyrənilməlidir. “Dədə Qorqud” eposu mətn dilçiliyi baxımından, söz birləşməsindən tutmuş kontekstə qədər hər bir mətn vahidinin əlaqələnməsini aydınlaşdırmaqda da tədqiqatçının əlindən tuta biləcək mühüm ədəbi-bədii sənət materialı, həm ayrı-ayrı boylar, həm də bu boyların birləşməsi nəticəsində yaranan bir tam, bir məndir.

Son onillikdə Azərbaycanda mətn dilçiliyi və poetik linqvistikanın müxtəlif problemlərinin tədqiqinə diqqət getdikcə artır. Mətn dilçiliyi ilə poetik linqvistika arasında sıx bağlılıq vardır və bu bağlılıq üslub məsələlərini də əhatə edir. Bu sahənin mürəkkəb və daha çox tədqiqata cəlb olunan məsələlərindən biri də mətn daxilində onun vahidləri arasında formal-qrammatik bağlılığı, məzmun-semantik əlaqəni və məntiqi ardıcılığı özündə birləşdirən kogeziyadır və onun əsas vasitələri sırasında təkrarlar xüsusi yer tutur. Leksik, qrammatik və semantik təkrarların müxtəlif növlərinin gen-bol işləndiyi KDQ və bu motivdə yazılmış əsərlər

indiyədək təkrarlarda istifadə xüsusiyyətlərinin açılması yönündə geniş tədqiqat obyektinə olmamışdır. Eposda işlənən təkrarların müxtəlif funksiyaları da kifayət qədər ətraflı öyrənilməmişdir.

Ayrı-ayrı müəlliflərin tədqiqatlarında müxtəlif üslubi fiqurların işlənməsi, belə fiqurların cümlədə, kontekstdə, abzasda yerləşmə məsələləri təsviri planda araşdırılrsa da, bəzi yazıçıların dilində konkret əsərlər əsasında bu istiqamətdə tədqiqat aparılrsa da, KDQ motivli əsərlər eposla müqayisəli aspektdə öyrənilməsi həllini gözləyən problemlərdən biri kimi qalmaqdadır.

Son dövrlərdə mətn dilçiliyi sahəsində görülmüş işlərin təhlili göstərir ki, üslubiyyatın tədqiqat obyektinə olan fiqurlar mətn səviyyəsində müəyyən fərqli xüsusiyyətlər qazanır. Bu məsələnin təkrarlarla bağlı üslubi fiqurlar üzrə dilin qədim dövrünə aid yazılı abidə və bu abidə əsasında qələmə alınmış müasir əsərlərin materiallarının tədqiqi dilçiliyimizin həllini gözləyən vacib məsələlərindən biridir.

KDQ motivli çağdaş əsərlərlə eposun dil və üslub xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması kimi olduqca mühüm və əhəmiyyətli məsələ isə bu günədək dilçiliyimizdə monoqrafik tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Linqvistik poetikada sintaksisin vahidi olan söz birləşməsi və cümlədən böyük birləşmələr əsas götürülür, tədqiqat predmeti kimi mətn çıxış edir. Dilçiliyimizdə bu səpkidə tədqiqat işləri azdır. KDQ və bu epos motivləri üzrə yazılmış çağdaş ədəbi nümunələrin linqvistik poetika prizmasından müqayisəli tədqiqi qeyd olunan baxımdan da xüsusi aktualıq kəsb edir.

Məcəzaların – metafor, metonimiya, sinonimlik və antonimlik, leksik təkrarların, bədii təyin və xitabların mətn səviyyəsində təhlili dilçiliyimizdə mətn, xüsusən epik mətn səviyyəsində tədqiqata çox az cəlb olunmuşdur. Linqvistik poetika məsələlərinin epik mətnlər əsasında öyrənilməsinin vacibliyi KDQ və KDQ motivli müasir ədəbi əsərlərin bu yöndən araşdırılmasını aktuallaşdıran daha bir cəhəti kimi qeyd olunmalıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaq, bu xüsusiyyətləri yeri gəldikcə, KDQ-nin dili və üslubu ilə müqayisə etməklə oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaq, materialın müqayisəli linqvopoetikasını öyrənməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə KDQ üslubunun saxlanma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək; KDQ motivli əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətlərini leksik səviyyədə araşdırmaq;

- KDQ motivli əsərlərdə işlənmiş leksik vahidlərin laylar üzrə üslubi keyfiyyətlərini aydınlaşdırmaq, KDQ dilində işlənmiş arxaik sözlərin müasir dilə gətirilməsinin üslubla, motivlə, dövrlə və dilin funksional xüsusiyyətləri ilə bağlılığını aydınlaşdırmaq;

- Leksik vasitələrin, fərdi-situativ ifadələrin funksional-üslubi imkanlarını aydınlaşdırmaq;

- Çağdaş ədəbiyyatda KDQ motivli əsərlərdə sözün semantik imkanlarının KDQ ilə müqayisədə gerçəkləşdirilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- Metafor, metonimiya, mübaliğə, bədii təyin və xitabların həm KDQ-də, həm də KDQ motivli çağdaş ədəbiyyatda işlənmə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, onların üslubi rolunu açıqlamaq;

- Epik və bədii mətnə sinonim, omonim və antonimlərin, üslubi fiqurların, eləcə də semantik təkrarların funksiyalarını aydınlaşdırmaq;

- Bədii mətnə obrazların nitq portretinin yaradılmasında bədii təyinlərdən və təkrarlardan istifadə xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Təkrarların mətn vahidlərini əlaqələndirmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyində KDQ və KDQ motivli çağdaş əsərlərin dilində işlənən təkrarlar ilk dəfə olaraq mətn dilçiliyi səviyyəsində müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Burada təkrarların müxtəlif növləri ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, onların mətnyaratmadakı funksiyaları müəyyənləşdirilmiş və bu funksiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin üzə çıxarılmasına cəhd göstərilmişdir. Təkrarların həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində mətnyaratma funksiyaları qarşılıqlı şəkildə tədqiqat obyektindən bədii mətnin bir-birindən fərqlənən iki növündə təkrarların işlənmə xüsusiyyətlərində və istifadə məqsədlərində ümumi, eləcə də fərdi cəhətlərin üzə çıxarılması elmi-nəzəri baxımdan məsələyə yeni prizmadan yanaşmanı səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri olmuşdur.

Obrazın nitq portretinin canlandırılmasında, əsərin dil leytmotivinin yaradılmasında təkrarların tətbiqi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparılmış araşdırmalar mətn dilçiliyində bu sahədəki işlərdən məsələyə yanaşma nöqtəyi-nəzərindən öz yeniliyi ilə seçilir.

Təhlil və araşdırma prosesində arxaizmlərin, müasir leksikanın, məcazların, bədii təyinlərin, digər sintaktik üslubi vasitələrin, ritm və intonasiyanın qədim yazılı abidənin və onun motivləri əsasında yazılmış müasir əsərlərdə istifadə olunma xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və onların elmi əsaslandırılması, dilin tarixi inkişafı prosesində üslubda

yaranan dəyişmələrin aşkarlanması üçün elmi yeniliyini şərtləndirən cəhət kimi qəbul oluna bilər.

Tədqiqatın obyekt və mənbələri. Tədqiqatın əsas obyektı KDQ və onun motivləri üzrə yazılmış əsərlərdə istifadə olunmuş arxaizmlər, sadə leksik təkrarlar, sinonimlər, omonimlər, antonimlər, məcazlar, üslubi fiqur və vasitələrdir. Tədqiqatın mənbələrini KDQ və onun motivləri əsasında Nəbi Xəzrinin, Anarın, Səhəndin, Altay Məmmədovun qələmə aldığı əsərlər təşkil edir. İşdə həmçinin KDQ motivli başqa əsərlərə də müraciət edilmişdir. Bu mənbələrlə yanaşı, bəzi məsələlərin aydınlaşdırılması və şərh zamanı folklor, aşiq yaradıcılığı, eləcə də klassik ədəbiyyata aid nümunələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi bazası. Dissertasiya işinin elmi-metodik bazasını tanınmış türkoloqların, o cümlədən Ə. Dəmirçizadənin, X. Koroğlunun, T.Hacıyevin, M. Adilovun, A. Axundovun, R. Məhərrəmovanın, Ə. Cavadovun, K. Vəlinin, K. M. Abdullayevin, Anarın və başqalarının KDQ ilə bağlı tədqiqatları, üslubiyyət və mətn dilçiliyi, eləcə də ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsinə dair fundamental elmi araşdırmalar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda müxtəlif tədqiqat üsullarını özündə birləşdirən tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji metodlardan istifadə edilmişdir. Mətnin dil leytmotivinin tədqiqi zamanı aparıcı sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün mətnin statistik təhlili üsuluna müraciət edilmişdir. Təkrarların mətnyaratmada iştirakı mətnin ədəbi-bədii təhlili tələblərini ortaya çıxarır. Bu baxımdan tədqiqat işində ədəbiyyatşünaslıqda istifadə olunan metod və üsullardan da istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin həm nəzəri, həm də praktiki istiqamətdə özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya işində təkrarların mətnyaratma vasitəsi kimi istifadə olunması prosesində onların mətnin müxtəlif vahidləri ilə yaratdığı formal-qrammatik və məntiqi-semantik əlaqələrin kompleksi aşkara çıxarılmışdır. Bu əlaqələrin dilin normalarına uyğun şəkildə özünü göstərməsinin təsdiqi ilə yanaşı, normalardan kənara çıxma halları və onların səbəbləri aydınlaşdırılmışdır. Təkrarların poetik mətnə qafiyə səviyyəsində tətbiqi konkret nümunə əsasında təhlilini tapmış və o, nəzəri aspektdən sübut edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti onun mətn dilçiliyinə aid dərslərin yazılmasında, kogeziya vasitələrinə, təkrarlara aid xüsusi seminarların keçirilməsində istifadə imkanlarını özündə birləşdirir.

Tədqiqatın aprobeiyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işi

boyunca əldə edilmiş nəticələr, əsas fikir, mülahizə və yeniliklər Azərbaycan Respublikasının aparıcı dövrü nəşrlərində, konfrans materiallarında, xarici ölkələrin tematik məcmuə və jurnallarında əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi “İşin ümumi səciyyəsi”, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“İşin ümumi səciyyəsi” adlı bölmədə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələr, işin obyektı və mənbələri, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi yenilikləri, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “**KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərin leksik-üslubi özəllikləri**” adlanır. Bu fəsil beş bölmədən ibarətdir.

Birinci fəslin ilk yarımfəslı “**Dilin leksik sisteminin üslubi relevant elementləri**” adlanır. Bədii əsərin yaranma prosesi, fəaliyyət və istifadə meydanı, onun məqsədi dəyişkəndir. Ayrıılıqda götürülmüş hər bir amil əsərə təsirini göstərir. Həmin təsirlər isə əsərin kompozisiyasında, süjetində və dilində ifadəsini tapır. Mətnin məqsədindən asılı olaraq onun dili və bu dili təşkil edən vahidlər, onların birləşmə, düzülmə, səslənmə xüsusiyyətləri dəyişir. Bu baxımdan müasir ədəbi əsərdə bu və ya digər sözün uzadılaraq, yaxud hecalara bölünərək deyilməsi, qəfildən natamam kəsilməsi, təkrar-təkrar səslənməsi müəyyən mahiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, bədii əsər fikrin emosional-ekspressiv ifadəsini ötürmə gücünə malik olmalıdır. Üslubi rəngə malik ən kiçik ünsürü ötürmək mümkün olursa, əsərin bədii-estetik, emosional-ekspressiv dəyərliliyi bir o qədər artmış olur. KDQ-dən bir nümunəni nəzərdən keçirək: Qadın ana! Qarşum alub nə **bögrərsən?** // Nə **bozlarsan**, nə **ağlarsan?** // Bağımlı yürəgim nə tağlarsan? // Keçmiş mənim günümü nə andırarsan? (KDQ, 47). Burada ötürülən məlumatın sırf informasiya, yəni baş verən hadisə haqqında xəbərin verilməsi əsas götürülsə, onda “nə ağlarsan?” kifayət edərdi. Eposda isə “**bögrərsən**”, “**bozlarsan**”, “**ağlarsan**” sinonim cərgəsindən istifadə edilmişdir. Sinonim cərgə elementləri daha dəhşətlidən, daha ağırlıdan zəifə doğru düzülmüşdür. Deməli, hansı sözlərin, hansı ardıcılıqla işlənməsi əhəmiyyət kəsb edir, üslubi relevant səciyyə alır.

Qeyd edək ki, KDQ motivli müasir bədii əsərlərdə də emosional-ekspressiv elementlərdən istifadə etməklə ümumi məzmunə əlavə olunmuş bədii təsiri gücləndirmə elementləri vardır. Nüqtədən fərqli olaraq, yazıda belə elementlərin göstərilməsi vasitələri məhduddur. Lakin bir çox hallarda

müəllifin dəst-xətti, üslubu, fikri açıq hiss olunur. Məsələn, Səhəndin əsərində belə bəndlər vardır: “Papağı qıllı-qılçılıq, // Üz-gözü səngər palçıqlı, // Dönməz comərdlərim // Bilmirəm hardadı // har.....da... // Babəkım, Koroglum, Şah İsmayılım // ha...nı?” (S, 161). Göründüyü kimi, təhkiyə formalarındakı fərqlər janrdan deyil, üslubdan və poetikadan doğur.

I fəslin ikinci yarımfəslı “**KDQ motivli ədəbi əsərlərdə arxaizmlərin üslubi xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu yarımfəsil mürəkkəb leksik-semantik proseslərin məhsulu, yekunu, yaxud nəticəsi olan çoxspektrli dil hadisəsi kimi arxaik və köhnəlmiş sözlərin təhlilini əhatə edir.

Arxaikləşmənin səbəbi olduğu kimi arxaik sözlərin təkrar dilə gətirilməsi də müəyyən ehtiyaclarla şərtlənir. Tarixi əsərlər qələmə alınarkən müvafiq tarixi dövr, bu dövrə aid həyat və məişət tərzi, əşyalar, habelə danışiq forması, dil xüsusiyyətləri əsas götürülür. Aydınır ki, Bayandır xanın bəxşişi kostyum deyil, kaftan, maşın deyil, at, tufəng deyil, qılınc, cida, qalxan və s. ola bilər. KDQ üçün məqbul dövr nəzərə alınrsa, müəllif bu vəziyyəti diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Çünki arxaik sözlər dövrü canlandırmaqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan onların üslubi relevantlığı yüksəkdir.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un müasir ədəbiyyatda tarixi-üslubi fonunu yaradan üslubi vasitələrdən biri məhz arxaik sözlər olmuşdur. “Dədə Qorqud”da olub müasir dildə işlənməyən və ya mənaca dəyişib işlənən sözlər bu sözlər çağdaş əsərlərdə bədii ifadə vasitəsinə çevrilir və üslubi əhəmiyyət daşıyır. Semantikasında dəyişmə baş vermiş sözlərin əvvəlki, yəni arxaikləşmiş mənalarında işlədilməsi müasir əsərlərə tarixi-üslubi çalar qatmışdır. Müasir oxucu ilə “KDQ” dilində danışmaq, o üslubu yeni biçimdə əhya etmək üçün müəlliflər məfhumun unudulmuş semantikasını üzə çıxarmağa çalışıblar. Onların bəzilərini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

Ban–“yüksək”. Bu söz KDQ-də qeyd edilmiş mənada 25 dəfə səslənir.¹ “Dünlügi altun ban evlərimi götürüb durursan, sana kölgə olsun! (KDQ, 48). Anarda “ban” eyni mənada verilmişdir: “Qazanın ağ **ban** evlərini, çadırlarını-çətirlərini çalıb çatdılar” (A, 55). Nəbi Xəzri KDQ-də qeydə alınan müasir Azərbaycan dili üçün arxaik “ban” leksemini işlətmir. Səhənddə söz KDQ süjeti nəzmə alındığı hissədən əvvəl gələn “başlanış”da da yerini almışdır. Altunlu **ban** evlər talana gedib // Ev yiyəsi gecə küçədə yatır // Buz baltası kimi comərd igidlər // Divarlar dibində portağal satır” (S,159).

¹ Vəliyeva K.A., Mahmudov M.Ə., Pines V.Ə., Rəhmanov C.Ə., Sultanov V.S. «Kitabi-Dədə Qorqud»un statistik təhlili. Bakı: Elm, 1999, s. 15.

Şair yaşadığı dövrü qələmə alır, Oğuz övladlarını keçmiş qəhrəmanlığa səsləmək, onları əvvəlki igidliyə, hünərə çağırmaq əzmindədir. O hələ ki, Dədəyə şikayətlənir. Onun dövründə yaşayanların altun ban evlərini alıb qaytarmağı unuduqlarını, igid deyil, adi ev yiyəsi olduqlarını, gecə küçədə yatdıqlarını, comərd igidlərin küçə satıcılarına çevrilməsindən dərddli-dərddli danışır. Arxaizmdən istifadə süjetdə iki dövrü bir-birinə yaxınlaşdırıb müqayisə etməyə imkan verən üslubi elementə, ünsürə çevrilir. Səhənd Dədə Qorqudla danışır. Səhənd müasir evləri altun ban evlər adlandırır. Evlər qarət olunub. Ancaq yiyələri Qazan kimi evini almağa getmir, heç bu fikrə də düşmür, sakitcə küçədə, yağışın, qarın altında yatır. Bu yatanlar heç vaxt döyüşə atılmaq istəyən Qaraca Çobanları onların yağışını basmağa getmək istəyinə görə ağaca bağlamayacaq, başlarına “qaqınc çaxarlar”dan nəinki çəkinmirlər, hətta Qaracalardan onların yağışını basmağı tələb edirlər.

Yəxni – “xörək, qovurma”. *Qaraqoyun yəxnisindən öginə gətürün. Yersə, yesun, yeməzsə, tursun-getsün-demişdi* (KDQ, 34). KDQ-də “yəxni” ətdən hazırlanan xörəyi bildirir. Əsas mənasının “qovurma” olması aydınlaşır. V. Məmmədov bu sözün “Dastani-Əhməd Hərəmi”də *qovurma* və *kabab* mənasında işlənməsini qeyd etmişdir². R.Məhərrəmov “Oğuznamə”də sözün “qab” mənasında keçməsinə söyləmişdir (*Qouçtanı yəxniyə doldur*)³. Naxçıvan dialektində “qab” mənasında “*yaxnikeş*” sözü işlənir⁴. Bizim fikrimizcə, “yaxnikeş” sözü iki komponentdən ibarətdir: yaxni+keş. Birinci hissə yeməyin adı, ikinci komponent “qab” anlamında ola bilər. İ.Məmmədov Naxçıvanda soyutma ət xörəyinin “yəxni” adlandırılmasını qeyd etmişdir.

Səhəndin “Dirsə xan oğlu Buğac” əsərində yəxni sözü işlənir: *Qaraqoyun yəxnisindən// Yemək verin! Yesə yesin // Yeməz, getsin!* (S, 95) Arxaik “**yəxni**” sözünü KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdən yalnız Səhəndin qələmə aldığı əsərdə qeydə almışıq. Nəbi Xəzri və Anarın əsərlərində bu məqamda “qaraqoyun qovurması” adı saxlanmışdır. Yuxarıdakı təhlildən aydın olur ki, üslubi relevantlığı ekstralinqvistik amillə bağlı olan “yəxni” sözü müasir əsərlərdə başqa sözlə əvəz edildiyindən əsərə gətirilən əlavə məna itmişdir. Yəni bəyin qabağına məhz yəxni yeməyinin qoyulması faktı müasir əsərlərdə özünü göstərmir.

I fəslin üçüncü yarım fəslə **«KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə sadə leksik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri»** adlanır.

² Məmmədov V.İ. «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasının dili və üslubu. Bakı: 2001, s.20-21.

³ Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, s.71.

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s.241.

Mətnə işlənən təkrarların mətn vahidləri arasında əlaqə yaratmada xüsusi rolu vardır. Bununla yanaşı, təkrarlar əlavə semantik və üslubi yük də daşıya bilər. Əlavə semantik, eləcə də üslubi məzmun kontekst çərçivəsində aydınlaşır.

Sadə təkrarlar leksik üslubiyyətlə bağlıdır. Onlar cümlə daxilində eyni sözün təkrarlanması ilə yaranır. Sadə təkrarların başlıca üslubi funksiyası emosionallığı gücləndirmək, ifadənin təsir gücünü artırmaqdır. Belə təkrarlar KDQ-də olduğu kimi, KDQ motivli çağdaş əsərlərdə də işlənir: *Ey doqquz ay qəlbim altda// Gəzdirdiyim oğul, oğul !//Döşlərimdən süd verdim// Ürəyimdən od verdim, // oğul, oğul! // Lay-lay deyib // Ad verdim //oğul, oğul!* (NX, 69). Bu parçada oğlunun təhlükədə olduğunu bilən ananın ona müraciəti qələmə alınmışdır. Bitmiş hər cümlənin sonunda “oğul” sözünün təkrarlanması və təkrarlanma intonasiyası ananın övlada məhəbbətini, belə bir anda keçirdiyi həyəcan və əzabı qabarıq şəkildə ifadə edir, yaradılmış mənzərənin təsir gücünü artırır.

Sadə təkrarların bir qismi bilavasitə dastanlardan alınmışsa, digər bir qismi isə məhz müasir əsərlərə aiddir. Onların bəzilərini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək: *Hanı igid Qara çoban? // Hara gedib, hara çoban? // Elə indi, indi getdi...Qisas üçün* (NX, 94). Nümunədə “hara?” sual əvəzliyi təkrar olunur. “Çoban hara gedib?” sualı qoyula bilərdi. Lakin bu halda Qazanın sorğusu emosionallığını, eləcə də ekspressivliyini itirərdi. Burada çobanı soruşmada böyük hiss, həyəcan və təlaş vardır. Qazanın çobanı axtarmağı yalnız əlavə informasiya almaq məqsədi daşıya bilərdi. Sadə təkrar məsələni bir qədər dəyişir. Oxucu bu axtarışın cavabını özü tapmalı olur. Polad gücün cavabında “indi” sözünün təkrarı çobanın getdiyi vaxtın müddətini sanki bir xeyli azaldır. Cümlədə istifadə edilmiş “elə” əvəzliyi də eyni funksiyasını yerinə yetirir. “İndi getdi”, “elə indi getdi” və “elə indi, indi getdi” cümlələri arasındakı fərq getmə zamanının azalmasındadır. Sonuncu cümlədə bu zaman ən azdır. Halbuki bu cümlələrdən hər hansı birini işlətməklə həqiqi, real getmə zamanını dəyişdirmək mümkün deyildir. Göründüyü kimi, sadə təkrar cümləyə əlavə mənə çaları gətirir, getmə müddətinin azlığına inandırır.

I fəslin dördüncü yarımfəslə «**Qoşa sözlərin üslubi xüsusiyyətləri**» adlanır. A. Axundov göstərir ki, «Dədə Qorqud»un dilində gözə dəyən ən mühüm özəlliklərdən biri də dil vahidlərinin təkrarıdır. Fonetik səviyyədə alliterasiya bədii vasitəsi kimi özünü göstərən təkrarlar, leksik və qrammatik səviyyələrdə zəngin semantik çalarlar yaratmağa, çox hallarda

dilin bədii təsirinin gücləndirilməsinə xidmət edir⁵: *Tavla-tavla şahbaz atların kafər binmiş, Qatar-qatar qızıl dəvələrin kafər yetmiş, Altun-aqça bul xəzinəni kafər almış!..* (KDQ, 45)».

Dastanda «çığnam-çığnam axan su», «**tavla-tavla** şahbaz at», «**qatar-qatar** qızıl dəvə» kimi sözlərin təkrar edilməsindən yaranan üslubi məqam və dil hadisəsi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, çağdaş nümunələrdə qoşa sözlərin miqdarı artmışdır. Nəbi Xəzrinin dilində qoşa sözlərin işlənməsi, yeni qoşa sözlərin yaradılması isə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Müəllif yaradıcı bir sənətkar kimi bu üslubi dil hadisəsindən poemasında istifadə etmişdir: «tövlə-tövlə qonur atlar», «sırlı-sırlı daşan suyum», «qızıl-qızıl dəvələrim» birləşmələrində və ümumiyyətlə, çəmən-çəmən, çıraq-çıraq, xısın-xısın, puçur-puçur, oğrun-oğrun, yorğun-yorğun, pırıl-pırıl, şırlı-şırlı və s. kimi qoşa sözlər üslubi məqam səviyyəsində poemada sıx şəbəkə təşkil edir. Gətirilən misallardan görüldüyü kimi, qoşa təkrar sözün hər iki komponentdə eyni bir leksem çıxış edir, elementlər hər ikisi birlikdə predmetin bir əlamətini bildirir. Qoşa təkrar sözlər «əşyaların çoxluğunu, təkrarlılığını, uzunmüddətliliyini və təsir gücünü, keyfiyyət dərəcəsini»⁶ ifadə edir. Qoşa sözləri yaxın ətrafda, bəzən yanaşı işlətməklə, hadisənin mahiyyətini, məğzini açmağa nail olmaq olur: Məs.: *Süd içdirir Poladgüca*// Damla-damla, // qurtum-qurtum (NX, 82). Verilən parçada yaralı Poladgücün ürəyinə qut olsun deyə Qaraca Çoban ona süd içirir. Lakin ağır yaralanan Poladgücün süd belə içməyə təqəti yoxdur. Qaraca Çoban ona südü damla-damla, qurtum-qurtum içirdir. Damla da azlığı, cüziliyi ifadə edir, qurtum yaxın semantik mənaya malikdir. Bir qurtum və bir damla arasındakı paralellikdə, damla-damla və qurtum-qurtum arasındakı paralellikdə fərq vardır. Qoşa sözlər daha emosional mənzərə yaradır. Onların işlənməsi oxucunun Poladgüclə bağlı həyəcan və təşvişini daha da gücləndirir. Əslində şairin məqsədi də budur. Belə bir təfərrüatın açılmasına məhz istifadə olunmuş qoşa sözlər, onların semantikasi və üslubi yükü kömək edir.

Qarğa-quzğun. Qoşa söz eyni leksik semantik qrupa aid iki sözün birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Qoşa söz həm dastanda, həm də onun motivi üzrə yazılmış əsərlərdə yer alır: Göylərdə yurd saldıq qaranquş kimi, // *Qarğa-quzğun* olub leşə qonmadıq (S,162). Şair iki misrada «qarğa» və «quzğun» arasındakı bir yaxınlığı və şübhəsiz ki, onların birləşib qoşa söz əmələ gətirməsində həlledici olan yaxınlığı qələmə almışdır. *Qarğa-*

⁵ Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003 s. 350.

⁶ Муратов С. Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Москва: Изд. вос. лит., 1961, с.63.

quzğun qoşa sözü leş əti yeyən quşları bildirir. Sənətkar qaranquşu bu quşlardan ayırır. Qarğa-quzğunun dastandakı üslubi funksiyası da vardır. Onların toplaşması artıq hərəkətsizlikdən, ölümdən xəbər verir.

I fəslin beşinci yarımfəslı “**KDQ**” **motivli əsərlərin müasir dövrə aid leksik xüsusiyyətləri**” adlanır.

KDQ-nin lüğət tərkibinin tədqiqi zamanı orada işlənən sözlərin dialektlərdə izi axtarılırsa, müasir yazıçı və şairlərin əsərlərində dialektizm və neologizmlərin işlənməsi aydınlaşdırılır. KDQ motivli çağdaş əsərlərdə arxaizmlərdən daha çox istifadə olunması təbii haldır. Lakin bu motivdə yazılmış əsərdə müasir dilin leksik vahidlərdən, dialektizmlərdən istifadə olunması maraqlıdır.

KDQ-də hadisələrin nəqli, iştirakçıların təsviri dövrün dövlətçilik quruluşu ilə bağlı müəyyən məlumatlar daşıyır. “Kitabi-Dədə Qorqud” qədim və erkən orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyəti haqqında əsərdir”⁷. Dastanda dövlətçiliyin bir çox xüsusiyyətləri ifadəsini tapır. Həbsdən dönmüş Beyrək Qazan xanın yanına (qəbuluna) gələndə sözünü “qutlu olsun dövlətinüz” cümləsi ilə bitirir. Onun müraciətində “sağda oturan sağ bəglər! Sol qolda oturan sol bəglər! Eşkdəki inaq! Dibdə oturan xas bəglər!” ifadəsi dövlət idarəetmə quruluşunda iştirak edənlərin göstəricisidir. KDQ-nin dövlətçiliyi olan Oğuz elindən bəhs etməsinin nəticəsidir ki, onun motivində müasir əsərlər yazmış şair və yazıçılar müxtəlif vəzifə adlarında, dövlətçiliyə xas sözlərdən istifadə etmişlər. Lakin müəlliflər belə sözlərdən istifadə edərkən KDQ dastanlarının tarixi qədimliyini nəzərə almamış, bizə daha yaxın dövrlərin dövlət quruluşuna dair ad və ifadələrə müraciət edirlər: “**Dyanlar** da asta-asta // Gəlib durur bir tərəfdə” (NX, 97); “Qara Çoban bağırır, // **Sərkərdəni** çağırır” (S, 171); **Məktub** verir Əli qanlı **hökm-dara**” (NX, 99); “**Qaç-qaç** getdi **fərras**, // **Fərras** döndü yavaş-yavaş” (NX, 67); “**Deyir çəllad:-Əla həzrət** // **Alib məni elə heyərət**” (NX, 101).

Ümumiyyətlə, KDQ motivli çağdaş əsərlərdə müasir dastanın dili ilə səsləşməyən, müqayisədə müasirlik təsiri doğuran söz və ifadələr işlənir. Məsələn, müharibə, kütləvi qırğın, şikayət, vüqar, dəyanət, mətanət, rıqqət, məğrur, kainat, heykəl, təbiət, hakim, duyğu, heyərət və s. Qeyd olunmuş sözlərin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəlidir. Onların müəyyən qismi poeziya nümunələrində aktiv işlənir.

*Nişan kimi, ad kimi // asılıb evimizdə // Beyrəyin Qazana **sədaqəti** də, // Qaraca çobanın **dəyanəti** də, // Aruzun, Rüstəmin **xəyanəti** də...*(AA, 303). Göründüyü kimi, buradakı bənzətmələr müasir anlayışlarla tarixi

⁷ Şəmsizadə N. «Kitabi-Dədə Qorqud»da dövlətçilik // Dədə Qorqud aliliyi, Bakı: Sultan Graphics, 1999, s. 145.

folklor anlayışları - obrazları, münasibətləri arasındakı müqayisələrdən yaradılmışdır. Həmin müqayisələr, poetika mütəxəssislərinin qeyd etdiyi kimi, diaxron müqayisələrdir. Bu cəhət folklor metaforik təfəkkürü ilə müasir metaforik təfəkkürün birləşməsi, qovuşması meylinin təzahürüdür.

Dissertasiyanın II fəslı «**KDQ» motivli ədəbi əsərlərin dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri**» adlanır. Bu fəsil dörd yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəslı «**Kitabi-Dədə Qorqud» motivli ədəbi əsərlərdə sinonimlər**» adlanır.

“Kitabi Dədə Qorqud” motivli əsərlərin dilində sinonimlərin, müqayisəli təhlili göstərir ki, abidənin yarandığı, qələmə alındığı dövrdən KDQ motivli əsərlərin yazıldığı müasir dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Dilin lüğət tərkibi sonrakı mərhələdə həm inkişafıla bağlı meydana çıxan yeni əşya, anlayış və məfhumların adları ilə, həm də başqa dillərdən söz alma əsasında xeyli zənginləşmişdir. Bununla belə, dilimizin müasir leksikası ilə dastanın dilində işlənmiş sinonim sözlər arasında əsaslı fərqlər azdır.

KDQ-də sinonimlərin işlənmə xüsusiyyətləri və sinonim cərgələrin bir çoxu müasir dövrdə qələmə alınmış eyni motivli əsərlərdə də ifadəsini tapır. KDQ-nın təsiri ilə unudulmuş sözlərlərin çağdaş ədəbiyyatımıza gətirilməsi hadisəsi baş verir. Sənətkarlar həm abidənin poetikasını, obrazlılığını yarada bilmək həm də əvvəlki tarixi şəraiti canlandırma bilmək üçün əsərlərində sinonimlərin müxtəlif üslubi məqamlarda işlənməsinə diqqət yetirmişlər. Əlbəttə, arxaikləşmiş sözlərin yenidən dilə gətirilməsi həmin sözlərin istifadə imkanlarını artırmaq məqsədi də güdür.

Yağı-düşmən. Qədim türk sözü olan «yağı» Orxon-Yenisey abidələrində də işlənmişdir: *Az budun yağı boltı. Qara költə sünüşdimiz (Az xalqı bizə yağı oldu. Qara göldə vuruşduq).* KDQ-də «yağı» və «düşmən» eyni mənada işləkdir: *Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdum.* (KDQ, 44); *Görəyim, Oğuzda mənim dostum, düşmənim kimdir?* (KDQ, 62).

Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, *düşmən* sözü müharibələr dövrünün təsiri nəticəsində Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Ona görə də o, bu sözü KDQ-də az işlək olan fars kəlməsi kimi qeyd edir⁸. Burada müvazi işlənmə eyni mənalı müxtəlif dilə mənsub sözlər üzrə getmişdir. Dastanın dilində «yağı» sözü işləkliyi ilə seçilir. *Düşmən* dastanda kök söz kimi 8 dəfə işlənmişdir. *Yağı* sözü heç bir şəkilçi qəbul etmədən 44 dəfə istifadə

---

⁸ Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: APİ nəşri, 1959, s. 26.

edilmişdir. Beləliklə, düşmən köklü sözlərin ümumisayı 25, yağı köklü sözlərin sayı 60 təşkil edir.

KDQ motivli bədii əsərlərdə hər iki sözdən istifadə olunur: *Dərələrdə, təpələrdə yağıya qırğın girdi, leşinə quzğun daraşdı* (A, 68); *Düşmən gəlsə bu yerlərə, yağı keçər bu körpudən* (AM, 222).

Dilimizin hazırki mərhələsində bu sinonimlər leksik-semantik inkişafı ilə bağlı müvaziliyini itirmişdir. «Yağı» sözü, qeyd olunduğu kimi, qədim türk yazılı abidələrində, KDQ dastanlarında məhsuldardır. Bu sözdə arxaikləşmə getmə də, söz bütünlüklə dilin lügət tərkibindən həm çıxmamış, həm də əvvəlki mənasını saxlamışdır. Müasir Azərbaycan dilinin daşıyıcısı üçün yağı sözü anlaşılıq və aydındır. Dilin hazırki inkişaf meyilləri yağı sözünün işləkliyinin artmasını göstərir. Deməli, yağı və düşmən sözlərinin istər dastanda, istərsə də bu motivdə yazılmış yeni əsərlərdə istifadə olunmasına müxtəlif aspektlərdən baxmaq mümkündür. Bizim tədqiqatımız üçün bu sinonim sözlərin üslubi xüsusiyyətlərini aşkarlamaq daha vacibdir.

KDQ motivli əsərdən götürülmüş aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirək: «Yağıdı o, Basat, oğuz yağı, babana yağı. Ər igitlər yağılarla döyüşə-döyüşə ərənlərə döndülər. Bir xeyli susandan sonra: -Yağı nəyə derlər, Qorqud? – Basat mənə sordu. -Basat, yağı ona derlər ki... biz yağıya yetişirsək, biz onu öldürürüz, yağı bizə yetişirsə yağı bizi öldürür. Yağı olan budur, Basat. -Yağının qanını tökmək bir bəndəyə yakışır mı, Qorqud? -Yakışır, Basat. Yağı zətən Qanı töküləsi yağıdır»⁹. Kamal Abdulla kiçik bir kontekst daxilində yağı sözündən 13 dəfə istifadə etmişdir. Bunun müqabilində düşmən sözü bir dəfə olsun belə, dilə gətirilməmişdir. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, müəllif yağı sözünü izah edərkən də onun sinoniminə müraciət etməmişdir. Bir cümlə daxilində yağı 3 və 4 dəfə təkrar edilir. Lakin bu zaman cümlə eyni sözün təkrarı ilə ağırlaşmır, yeknəsəqlik kəsb etmir. Deməli, nəticə etibarilə sözün təkrarı əvəzinə, onun sinonimini işlətmək həmişə tələb olunan effekti vermir. Əksinə, eyni sözü məqamında, yerində işlətmək üslubi məzmun daşıyır. Deyim və şərh təsirini kifayət qədər gücləndirir. Kontekstdəki dialoqda tərəflər eyni sözü deyil, onların müəyyən birləşməsini də təkrar edirlər (yağı ona derlər). Bu cəhət dialoq üçün, eləcə də KDQ dili üçün səciyyəvidir.

II fəslin ikinci yarım fəslə “**KDQ motivli əsərlərdə çoxmənalı sözlərin və omonimlərin üslubi xüsusiyyətləri**” adlanır.

Çoxmənalılıq dildə tarixən sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Dil yaranandan bu və ya digər vahid çoxmənalı ola bilməzdi. Müəyyən denotatı

⁹ Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991, s.72

adlandırmaq üçün işlədilən sözün fonomorfoloji qabığını dəyişmədən başqa bir məfhumla da əlaqələnməsi olduqca mürəkkəb psixoloji və qneseoloji aktıdır ki, dilin öz təbiətində var olan xüsusiyyəti üzə çıxaran bu proses insanın müəyyən intellektual səviyyədə dayanmasını tələb edir”¹⁰

KDQ ilə müqayisədə müasir ədəbi əsərlərdə, o cümlədən də KDQ motivli əsərlərdə çoxmənalı sözlər və omonimlər daha işləkdir ki, bu da dilin inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Dildə omonimlərin mövcudluğu, omonimləşmə prosesinin davam etməsi dilin qədimliyindən xəbər verdiyi kimi, onun zənginləşməsi və inkişafını da təsdiqləyir. Əlbəttə, dilin lüğət tərkibi inkişaf etdikcə bir sıra sözlərin omonim mənaları müasir dildə qalmamışdır. KDQ motivli əsərlərdə sözlərin məhz bu cür omonimlik təşkil edən mənalarından istifadə edilmişdir. Təbii ki, KDQ-də qeydə alınan omonimlərin hamısı müasir əsərlərdə istifadə olunmamışdır. Bununla, belə həmin sözlərin bir hissəsinə KDQ motivli müxtəlif əsərlərdə rast gəlinir. Nümunələrə diqqət edək: “*Ağ meydana buğa basıb, // Onun adı “Buğac” olsun!*” (S,102); “*Qarabulud dövlətidir, Hara gedir görən belə, hara bulud*” (KDQ, 91); *Qara-qara kürsuların // gəmişi ağac*” (NX, 98). Ağ və qara sözlərinin dilimizdə tarixən müxtəlif mənalarda, hətta antonim mənələrdə işlənməsi bəllidir. KDQ motivli əsərlərdən seçdiyimiz misallarda müasir dildə rəng bildirən “ağ” və “qara” sözlərinin “böyük” mənası da özünü göstərir. “Ağ meydan” birləşməsində “ağ” “böyük” mənasındadır. “Qara-qara” qoşa sözünün tərkibində “qara” sözü “böyük, nəhəng” mənasında işlədilmişdir. İstər Səhəndin, istərsə də Nəbi Xəzrinin KDQ motivi əsasında qələmə aldığı əsərdə “ağ” və “qara” sözlərinin “böyük” mənası məhsuldardır. Bu cəhət dastandan irəli gəlir. Sənətkarlar bir çox hallarda dastandakı deyim tərzini və ifadə vasitələrini saxlamağa çalışmışlar.

Ayaq. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün 11 mənası verilmişdir. Onun əsas mənası bədən üzvü ifadə edən mənasıdır. *Ayaq* frazeoloji birləşmələrin tərkibində də çox istifadə edilir. *Ayaq* sözünün arxaik mənası “qədəh”dir. Mahmud Kaşğaridə “çanaq, kasa, piyalə, qədəh” kimi izah olunur. Bu sözə klassik ədəbiyyatda (XVII əsrədək), folklor və aşığı yaradıcılığında da “qədəh” mənasında təsadüf olunur. “Dastani-Əhməd Hərəmi”də, “Əsrarnamə”də, Nəsimi, Xətai, Kişvəri və Füzulinin dilində işlənmişdir. Bu, Aşıq Ələsgərin qoşmalarında da vardır: *Bir sirr gördü heyran qaldı Ələsgər // Ayaq oda yanmır, başı yandırır* (Ələsgər).

Çağdaş dildən fərqli olaraq “**ayaq**” sözü “Dədə Qorqud” dastanlarının dilində iki mənada - bədən üzvü və qədəh mənalarında işlənmişdir:

---

¹⁰ Teymuroğlu İ. «Kitabi Dədə-Qorqud»un leksik-semantik səviyyəsinin bəzi xüsusiyyətləri // Dədə Qorqud aliliyi. Bakı: Sultan Graphis, 1999, s.153.

ayağının sındığını kimsəyə demədi (KDQ,106); Altun ayaq sürahlilər düzülmüşdü (KDQ,12). KDQ motivli çağdaş ədəbiyyatda da “**ayaq**” sözü-nün hər iki mənada istifadə olunması qeydə alınır: *Yerə düşdü heybətindən // Əlindəki qızıl ayaq* (S, 80).

II fəslin üçüncü yarım fəslə “**KDQ**” motivli əsərlərdə antonimlərin işlənmə xüsusiyyətləri” adlanır.

Bədii əsərdə linqvistik baxımdan antonim olmayan sözlərin müəyyən birləşmələr daxilində qarşılaşdırılması ilə antonimik mənənin yaradılması, eləcə də antiteza mühüm üslubi əhəmiyyət daşıyır. Mütləq antonimlərdən fərqli olaraq, kontekstual antonimlərin müəyyənləşdirilməsi sözün kontekst daxilindəki mənasından asılıdır. Antonimlərdən yaxın ətrafda və kiçik sintaktik tamda istifadə olunması onların qarşılaşdırılmasını daha da qabardır. Deyimin qavranma sürətini, təsir gücünü, obrazlılığını, eləcə də poetikliyin artırır: Misal olaraq: “Mən sənə ordunun üstünə tək gəlmişəm” (A, 66). Üslubi antonimliyin köməyi ilə müəllif aralarında linqvistik baxımdan əsər-əlamət olmayan iki sözü qarşı-qarşıya qoyur, poetik mənərə yaradır, qütblərdə duranların obrazını canlandırır. Burada “tək” artıq cütlə qarşılaşdırılır. Tək çoxluqla qarşılaşdırılır. Ayrılıqda tək və çox, bir və çox antonim deyildir. “Ordu” sözünün “bir”, “tək” sözləri ilə mənaca müqayisəsindən isə danışmağa dəyməz. Buna baxmayaraq, cümlədə zidd qütbləşmə özünü göstərir. Bir tərəfdə tək (Qazan), o biri tərəfdə ordu durur. Bunlar zidd, düşmən qütblərdir. Antonimliyin, linqvistik deyil, üslubi kökü, özəyi bundadır. Qazan bir orduya bərabərdir. Dastanı dinləyən və ya oxuyan üçün Qazan dost, ordu isə düşməndir. Eyni zamanda, Qazan təkdir, ordu isə çoxlu adamların toplusudur, cəmidir. Deməli, tək-cəm qarşılaşması sətiraltı mənada özünü göstərir. *“Səlcan xatun oxlarının birin atdı // Zərbəsindən mərd igidin // Başındakı qara bitlər // Ayağına varıb yendi”* (S, 147); *“Qız bir oxla Qanturalıya atdı şöyləkim, başında olan bit ayağına endi!”* (KDQ, 93). Verilən misallarda əks qütblər arasında yerdəyişmə baş verir. Lakin bu halda hadisənin nəticəsi, yaxud müxtəlif qütblərdə yerləşən iki mümkün vəziyyətdən biri digərini əvəz etmir. Antiteza özü obrazlıdır, canlıdır, hərəkətsizdir. Mütləq antonim kimi baş-ayaq qarşılaşır. Adi halda bir qütblədən digərinə hərəkət qəfil və sıçrayışlı olur. Daha doğrusu, hərəkət görünür. Əks qütblərin birindən digərinə keçid prosesini hiss etmir. Yerdəyişmə öz-özlüyündə gedir. Burada isə proses bütün çılpalığı ilə görünür. KDQ-də dəmrəni oxun atılması ilə bit başdan ayağa enir. Ox elə atılıb ki, insan başında yer tuta biləcək ən kiçik varlıq da qorxusundan yerini dəyişir. Bu yerdəyişmə tam əks qütblədir. KDQ-də bitin niyə aşağı düşməsi haqqında bir kəlmə

belə yoxdur. Antiteza hər şeyi açır. Ona görə nə deyilsə, izafidir. Səhənddə bu izafilik var. Oxucuya izah edilir: “Zərbəsindən mərd igidin başındakı qara bitlər ayağına varıb endi”. Səhənd iki izafi detalla antitezanın təsir gücünü azaldır. Birincisi, bitin nəyə görə endiyini xəbər verir. İkincisi, KDQ-də söhbət bir bitdən getdiyi halda şairin təsvirində ayağa enən bitlərdən danışır. Çoxluq hərəkətin aniliyini, qəfilliyini, gözlənilməzliyini yaygınlaşdırır. Obrazlılığı dağdır, parçalayır.

II fəslin dördüncü yarım fəslə **“KDQ motivli bədii əsərlərdə frazeologizmlərin, alqış və qarğışların üslubi xüsusiyyətləri”** adlanır.

Dədə Qorqud dastanları və onun motivləri əsasında yazılmış əsərlərdə bir sıra deyim və andlar, öymələr vardır ki, onların frazeoloji vahidlərlə bir sırada durması haqqında fikir və mülahizələr irəli sürmək mümkündür. Frazeologizmlərin beş əsas növə bölünməsi geniş yayılmışdır: idiomlar; ibarələr; hikmətli sözlər; atalar sözləri; zərbi-məsəllər¹¹. Göründüyü kimi, alqış və qarğışlar, andlar bu bölgədə yer almamışdır. Zənnimizcə, onların frazeologizmlər daxilində tədqiq edilməsi məqsədəuyğundur.

KDQ motivli əsərlərdə frazeoloji ifadələrin müxtəlif formalarından üslubi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Bu əsərlərdə həm KDQ-də işlənən, həm də işlənməyən frazeologizmlər vardır. Onlardan bəzilərinə nəzərdən keçirək: *Yaramazın bənzin saralt // Kəs nəfəsin, canın xırlat* (S, 79). Müasir dilimizdə “bənizi saraltmaq”, “nəfəsini kəsmək” frazeologizmləri işlənir. Hər iki frazeologizm KDQ-dəki mənasını qoruyub saxlamışdır. “Canını xırlatmaq” KDQ üçün səciyyəvi olsa da, müasir dildə istifadə edilmir. Səhənd bu vahidi də olduğu kimi saxlamışdır. Bənizini saraldıb, nəfəsini kəsib, sonra canını xırlatmaq ardıcılığı üç frazeoloji vahidin kiçik bir kontekst daxilində ölümün ən son anlarını zərgər dəqiqliyi ilə ifadə etməsinə imkan yaradır. Ölümün qorxusundan bənizin sarılması, sonra nəfəsin yavaş-yavaş kəsilərək xırıltıya çevrilməsi, canın xırıltı ilə çıxması ölüm qabağı lövhədir. Belə lövhənin poetikliyi, emosionallığı, ekspressivliyi yüksək həddə təzahür edir.

Ürəkləri şan-şan olan // Sinəsinə dağca kilib // Gözləri qan-yaşla dolan (S, 81). Üç misranın hər biri frazeoloji birləşmədir. **“Ürəyi şan-şan olmaq”**, **“sinəsinə dağ çəkilmək”**, **“gözləri qan-yaşla dolmaq”** frazeologizmləri müasir Azərbaycan dilinin frazeologizmləri sırasında işləkliyi ilə seçilir. KDQ ilə müqayisə aparılırsa, qeyd olunan məqamda eposda **“bağrı yanmaq”**, **“içi göynəmək”**, **“ürəyinə qaynar yağlar qoyulmaq”** (sinəyə, ürəyə dağ çəkilmək frazeologizmləri ilə səsləşir), bağrı sarsılmaq (ürəyi

---

¹¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, s.97.

sarsılmaq) kimi frazeoloji vahidləri işlənir. Bunlardan “**bağrı yanmaq**”, “**içi göynəmək**” müasir dildə işlənir. Anar KDQ motivli əsərində “**bağrı dəlinmək**” frazeologizmindən istifadə etmişdir. Fikrimizcə, “ürəyə qaynar yağlar qoyulmaq” frazeologizmi qədimliyi ilə seçilir. Bu birləşmə günahkarın boğazına qaynar yağ tökülməsi ilə bağlı da yarana bilərdi.

Dissertasiyanın III fəslı “**KDQ motivli əsərlərin linqvopoetikası**” adlanır. Bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir.

III fəslin birinci yarımfəslı “**KDQ motivli bədii əsərlərdə metaforların üslubi xüsusiyyətləri**” adlanır.

Fikrin obrazlı ifadəsi sözün əsas mənasının hüdudlarından kənara çıxaraq əlavə çalar və semantika ilə yüklənməsi sayəsində əldə olunur. Dildə obrazlı, emosional-ekspressiv nəqlətmədə ritorik fiqurlardan, məcazlardan istifadə olunur. Məcazların köməyi ilə dil bədii qazanır.

KDQ-də müxtəlif metaforlar işlədilmişdir. Bu metaforların çoxu ümumxalq danışığı dilindən qaynaqlanıb, şifahi xalq ədəbiyyatında yer alıb, əsrdən-əsrə keçərək bu günə gəlib çıxmışdır. Onlardan bəziləri çağdaş dövrümüzdə eynilə, yaxud yaxın formada işlənirsə, bəziləri arxaıkləşərək istifadədən çıxmışdır. KDQ motivli çağdaş ədəbi əsərlərin dilində metaforlara daha çox təsadüf edilir. Nəbi Xəzrinin “Əfsanəli yuxular” əsərində **çadır** sözü “yurd” mənasında işlənir və müəllif özü bu mənanı təkrar aydınlaşdırır: “*Göyün mavi tağı altda // Qəşəng çadır. // Göyə çatır, // Sanki yerin // Qübbəsidir. // Çadır geniş, çadır uca, // Doxsan dirəkli bir çadır. // Qazan xanın ata yurdu, // Duzlu-çörəkli bir çadır*” (NX, 97) *Səhənddə* “yurd” anlamında “**ev-eşik**” qoşa sözü istifadə edilmişdir: “*Ev-eşiyim talanıb, // Bağrım od tutub yanıb. // Nə xəbərin var ver mənə? // Qurbanam, çoban, sənə!*” (S, 11).

Dalmaq (Səhənddə), **darımaq** (KDQ-də) metaforları müxtəlif təsir gücünə malikdir. **Dalmaq** sözü müasir dildəki dalamaq feilinin ifadə etdiyi mənanı bildirir, yəni - 1). ətə toxunub gicitmək, yandırmaq; 2). qapmaq, dişləmək. **Darımaq** isə qarət etmək, qarət olunmaq deməkdir. KDQ-də işlənən **darımaq** feili “**qarət olunmaq**” mənasında işlənir: “Səni yağı nə yerdən **darımış**, gözəl yurdum (KDQ). Müasir dildə işlənən bəzi sözlərin əsasında arxaik **dara//tara** köklərinin durması aşkardır. KDQ-də işlənmiş **darımaq** feilindən silib-süpürüb aparmaq, heç nə saxlamamaq, məcazi mənada “təmizləmək” semantikasi vardır. Bu baxımdan müasir **daramaq** feilinin də təmizləmək, süpürləyib çıxarmaq semantikasi özünü göstərir.

Türk dillərində **tar, tara** - kökü əsasında düzələn **taraş** sözünün “yağma, talan” mənası vardır. Şübhəsiz ki, Qazan xanın dilində işlənmiş **darımaq** metaforu məhz “yağmalamaq”, “talan etmək” anlamında işlən-

mişdir və qeyd olunan kontekstdə güclü təsir gücünə malikdir. Səhəndin işlətdiyi ***dalmaq*** isə bu məqamda bədii dilin təsir gücünü zəiflədir. Yəni KDQ motivli çağdaş əsərdəki metafor yerində deyildir.

III fəslin ikinci yarımfəsli **“KDQ motivli bədii əsərlərdə metonimiyaların üslubi imkanları”** adlanır.

Qeyd olunan yarımfəsildə göstərilir ki, metonimiyalar bədii dildə ifadə və təsir gücünü artırır, yığcamlığa, lakonikliyə, obrazlılığa xidmət edir. İstər KDQ-də, istərsə də onun motivləri əsasında yazılmış bədii əsərlərin dilində metonimiyadan geniş istifadə olunmuşdur.

Qıpçaq Məlik isə hələ addımlayan ağacı görməmişdi (A, 67). Addımlayan ağac Qaraca Çobanın bağlandığı, əl-qolunu açma bilmədiyindən onu kökündən çıxartdığı ağacdır. Burada əslində Qaraca Çoban addımlayır. KDQ-də Qazan Çobanı ağaca bağlayır və çoban ağacı kökündən çıxarır belində ağac Qazanın dalınca düşür. Çobanın mərdliyindən, dönməzliyindən rıqqətə gələn Qazan Qaracanı ağacdən açır, onunla bir yola düşür. Anarda Qazan çobanı döyüşdən əvvəl ağacdən açmır. Onu ağaca bağlayan da deyir: *Yağın bassam, düşmənim sındırsam, əl-qolunu açacam; Bu, insanla ağacın qəribə döyüşü idi* (A, 68). Qaraca Çoban bağlandığı ağacdən döyüş vasitəsi kimi istifadə edir. Burada döyüşən Qıpçaq Məliklə Qaraca Çobandır. Anar bu səhnəni obrazlı dillə təsvir etmiş, hərəkəti həyata keçirəni (Qaraca Çobanı) bu hərəkətin yerinə yetirildiyi alətin (ağac) adı ilə adlandırmışdır. Səhənd eposun süjet xəttində, hadisələrin ardıcılığında, dəyişmələrə az yer vermişdir. Ona görə də onun əsərində “addımlayan ağac” ifadəsi yoxdur.

KDQ-də şəxsləndirmə, təbiət obyektlərini canlı varlıq kimi qəbul etmək, onlara insani münasibət bəsləmək ənənəvidir. Oğuz yurdunun adamlarında ağaca, dağa, çaya, ormana və s. böyük məhəbbət və ehtiram vardır. Bu məhəbbət onun hər bir obyektinə sevginin, bağlılığın rəmzidir. Yazıçı Anar bu xüsusiyyəti əsas götürərək yaratdığı obrazların bəzilərinin dağla, konkret olaraq Qazılıq dağı ilə münasibətlərini təsvir edərkən metonimiyadan istifadə etmişdir. *Qazılıq dağı bizim hamımızın, Oğuz qızlarının, gəlinlərinin qayınatasıdır* (A, 90); İnsanlar, *dağlar* işıqlarıyla bir-birinə *hay verirdi* (A, 91). Bu cümlədə də şəxsləndirmə və fikrin metonimik ifadə yolu ilə verilməsi özünü göstərir. İnsana xas xüsusiyyət dağlara şamil edilmişdir. Əslində, dağlarda yanan tonqallar bir dağda yaşayanlardan digər dağda yaşayanlara xəbərini ötürülməsinə xidmət edir. Müəllif obrazlı dillə dağların, insanların bir-birinə hay verməsini təsvir etmişdir.

KDQ motivli əsərlərdə şəxsləndirməyə kifayət qədər geniş yer verilir və bu zaman metonimiyadan istifadə edilir. Qazanın evinin

yağmalanmasından, oğlunun, Burla Xatunun əsir düşməsindən xəbəri yoxdur. Bu xəbəri ona çatdırmaq vacibdir, yoxsa düşmən öz qara niyyətlərini həyata keçirəcəkdir. Şair bütün imkanlardan əlinin üzüldüyü məqamda təbiət qüvvələrini, təbiət obyektlərini şəxsləndirir, insana xas xüsusiyyətləri onlara şamil edir, onları köməyə çağırır: “*Bir an mənə sən qulaq as, // Sözüm vardır, bulud, sənə // Təkcə qalib umud sənə! // Uca-uca dağ başından // Yaş axıdıb haray çəkki, // Sevgilinin ala gözü // Bulud təki solur Qazan*” (NX, 66). Bu parçada metonimik köçürmə iki istiqamətlidir. Şair buludla danışır, onu şəxsləndirir. Yağışı göz yaşı ilə eyniləşdirir.

Azərbaycan dilində “ürəyi daş olmaq, ürəyi daşa dönmək” kimi frazeoloji ifadələr işlənir. Belə frazeoloji birləşmələr insanın başqalarına münasibətdə soyuqluğunu, onların dərdinə, kədərinə biganəliyini, həmçinin başqalarına qarşı sərtliyini, rəhmsizliyini bildirir: “*Onun ürək əvəzinə // Sınəsinə od qoyarıq // Sonra onu // Sənin ilə vuruşmağa yollayarıq*” (NX, 101). Nəbi Xəzri hələ baş verməmiş, hələ haqqında yalnız danışılan hadisənin, xəyal kimi düşünülmə, düşməninin ürəyində xam xəyal olan bir arzunun nə qədər dəhşətli olmasını ifadə etmək üçün də metonimiyalardan istifadə edir.

Oyanmaq insana xas xüsusiyyətdir. Zaman keçdikcə bu feilin məcazi mənası da formalaşmışdır. “Oyanmaq” sözü təbiətdə, ətraf aləmdə canlanmanı ifadə etmişdir. İnsana xas xüsusiyyət təbiətə və həyata aid edilir. Bu metonimiyaya Azərbaycan folklorunda, xüsusən də aşiq yaradıcılığında çox rast gəlinir. Yazıçı Anarın KDQ motivli əsərində də bu metonimiya işlədilmişdir: “*Dədə Qorqud qopuz çalırdı - həyat yənidən oyanır-dı...*” (A, 110). Burada yazıçı bədii dildə sözlərin kontekstual əlaqəsindən istifadə edərək daha bir sıra sətirləti mənalara verməyə müvəffəq olmuşdur.

III fəslin üçüncü yarımfəsli “**KDQ motivli bədii əsərlərdə mübaliğələrin üslubi özəllikləri**” adlanır.

KDQ motivli müasir ədəbi əsərlərdə istifadə olunan bənzətmələr, müqayisələr, mübaliğələr, ümumiyyətlə, məcazlar sənətkarların həm mövzuya, süjetə münasibəti, folklor və epasa qayıdış tərzini, təhkiyə forması ilə seçilir. KDQ motivlərini təkrar canlandıran şair və yazıçıların, təbii ki, yaratdıqları əsərlərdə hadisələrə öz münasibətləri vardır.

Çağdaş əsərlərdə dilin müasir səviyyəsi ilə səsleşən mübaliğələr böyük çoxluq təşkil edir. KDQ dastanlarında işlənmiş bir sıra mübaliğələrin KDQ motivli bədii əsərlərdə verilmə üsullarını nəzərdən keçirmək maraqlıdır: «*Atdığı tam yerə düşməzdi. Yerə dəxi düşsə, toz kimi sovrulardı, ocaq kimi oyrulardı üç yiladaq taşı düşdigi yerin otu bitməzdi*» (KDQ, 48).

Bu parçada çobanın sapandla daşı çox uzağa atması, onun düşdüyü yerdə otun bitməməsi əsas mübaliğələrdir. Təbii ki, atılan daş yerdə düşməlidir. Lakin çoban sapandı ilə daşı o qədər uzağa atır ki, onun düşüb-düşməməyi qaranlıq qalır. Anarın «Dədə Qorqud»unda Qaraca Çobanın sapandı ilə bağlı mübaliğə ifadəsini tapmamışdır. Səhənd sapandın təsvirinə geniş yer ayırır. *Daş atar on batmanda, //Atdığı boşa getməz, //Göydə milçəyi vurur, // Düşə yerdə ot bitməz»*. Şairin təsvirində işlənmiş «göydə milçəyi vurur» ifadəsi mübaliğənin təsir gücünü azaldır. Milçəyi vurmaq ifadəsi, əslində hədəfi vurmaq, boşa çıxmaq mənasındadır. On batmanlıq daş atan əzəmətli sapandla göydə milçəyi vurmaq sanki bu nəhəngliyi, əzəməti zəiflədir.

Bununla yanaşı, Anarda “Qaraca Çobanın iri bir çomağı vardı. Onu yanınca sürüdükcə torpağa xış kimi cızıq salırdı” (A, 18). KDQ-də belə mübaliğə yoxdur. Anarın əsərə daxil etdiyi bu mübaliğə müasirliyi ilə seçilir. Çünki KDQ qəhrəmanlarının əkinçiliklə məşğul olmasından dastanda söhbət getmir. Dastanda maldarlıq daha ön planda verilmişdir. Xış tarixən daha sonrakı dövrlərin əkinçilik alətidir. Mübaliğədə istifadə olunan qəhrəmanların yaşadığı dövrdən sonranın malıdır. Buna baxmayaraq, çomaqla bağlı mübaliğə Çobanın nəhəngliyindən, əzəmətindən, azmanlığından xəbər verir. Vuruş meydanında Anar Qaraca Çobanı sapandsız da qoymur. Daşı tükənən çoban qoyunu, keçini sapanda qoyub atır. Ancaq bu vuruş səhnəsində Qaraca Çobanın “xış kimi cızıq salan” çomağı ortaya çıxmır. Çoban bağlandığı ağacdən bir budaq qoparıb çomaq edir. Beləliklə, “xış kimi cızıq salan çomaq” mübaliğəsi yalnız azmanlığı təsdiqləyən detal kimi yadda qalır.

III fəslin «**KDQ motivli əsərlərdə bədii təyin və bədii xitab**» **adlanan** dördüncü yarımfəsləli göstərir ki, dastanın dilindəki epitetlər təbiidir, xalq dili ilə bağlıdır, ətraf mühətdən, təbiətdən götürülmüşdür. Həmin epitetlər bu motivli əsərlərdə də öz əhəmiyyətini, estetik dəyərini itirmir, effektini, təsir gücünü saxlaya bilir.

KDQ dilinə xas olan epitetlərin, demək olar ki, hər birinin müasir əsərlərdə özünəməxsus üslubi rolu vardır. Məsələn, qara-qara dağlardan aşın, qanlı-qanlı sülardan keçin, böyük-böyük şəhərlərdən ötün (A, 15). Verilmiş nümunədə bədii təyinlər qoşa sözlərdir. Ümumiyyətlə, qoşa sözlərlə təyinetmə, yaxud qoşa sözlü təyinlər dilin daha qədim dövrlərinə aiddir. KDQ-də belə bədii təyinlər kifayət qədərdir. Qoşa sözlü təyinlərin müasir dildə yer alması, daha doğrusu, geniş istifadə edilməsi müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Bu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dilinin ənənələrinə qayıdış kimi səciyyələnir.

KDQ motivli çağdaş əsərlərdə fərdi-situativ epitetlər də az deyildir. Belə epitetlərdən bəziləri genişləndirilmiş formada olur. Məsələn, Nəbi Xəzri Qaraca Coban üçün “düşmən taleyinə ölüm hökmü yazan” bədii təyininəndən istifadə etmişdir.

Altay Məmmədovun “Dəli Domrul” əsərində işlənmiş başqa bir epitet də yuxarıda qeyd olunanla səsleşir. “Ağzını qara molla yumsun” (AM, 238). Deyim, qarğış olan bu cümlədə istifadə edilmiş “qara” sözü rəng mənəsi ifadə etmir. Burada Mollanın qara olması və ya qara geyinməsindən söhbət getmir. İfadə insanın ölməsini, canını tapşırmasını bildirir. Mollanın insanın ağzını yumması onun öləndən sonra bu həyatdan o biri həyata - axirət dünyasına köçürülməsi prosesinin bir mənasında mollanın yerinə yetirdiyi işi göstərir. Elə ona görə də ifadədə molla sözündən əvvəl “qara” epiteti istifadə edilmişdir. KDQ motivli bədii əsərlərdə rəng adları bildirən epitetlər əşyanın rəngini təyin edir. Bu epitetlər təyin etdikləri sözlərə əlavə məna çaları gətirmir. Qeyd etmək lazımdır ki, rəng adı bildirən sözlərin çoxmənalılığından istifadə edilərək onlar hadisə, əşya və obyektin başqa cəhətlərini təyin etmək üçün də tətbiq edilir. “Ay qızlar, mən ölüm boz bayatı çəkməyin, hələ canımı təslim etməmişəm (AM, 242). Boz bayatı söz birləşməsində də “boz” rəng mənasında deyildir. Burada “boz” “ürək ağrından, ürək göynədən, kədərli, qəmli” mənalarını verir. Birləşmə bayatının bir növünü fərqləndirir. “Boz bayatı” söz birləşməsi Azərbaycan folklorunun bir janrı olan “ağı” mənasını verir. Qəhrəman özü də bunu nəzərə alaraq, hələ ölmədiyini, ona görə də onun üstündə “boz bayatı” - “ağı” deməyin tez olduğunu qeyd edir.

KDQ-də **bədii xitablardan** da istifadə edilir. Xitabların bir qismi ozanın boyları, hadisələri nəqletmə prosesində üzə çıxır və onların bir-biri ilə əlaqələnməsi, habelə nəqletməyə giriş üçün istifadə olunur. Dastanın bütün boyları «xanım hey!» xitabı ilə başlanır. KDQ motivli əsərlərdə, ümumiyyətlə, dastan janrına xas olan bu cəhətdən istifadə edilməmişdir. Bununla belə, KDQ motivli əsərlərdə müxtəlif bədii xitablar qeydə alınır. Yazıçı Anarın dilində sadə və mürəkkəb quruluşlu xitablar vardır: «- Oğlan, - deyə Dədə Qorqud onu səslədi, - nə qazırsan?», (A, 5); «Qadın anam! - dedi, - nə ağlırsan, nə bozlırsan» (A, 63). Eyni cəhətlər Səhənd, Nəbi Xəzri və Altay Məmmədovun əsərlərində də qeydə alınır.

KDQ motivli əsərlər üçün də genişlənmiş bədii xitablar səciyyəvidir. Belə xitablarda müraciət edilən və ya xitabın ünvanlandığı şəxsin müəyyən keyfiyyətləri sadalanır: Ayrılıqdan yalan-yalan // Yalapanan incə donlum! // Yeni yağmış, qar üzünə // Qan damlamış al yanaqlım! (S, 148). Səhəndin

əsərindən götürülmüş bu parçada Qanturalı sevgilisinə müraciət edir. Bu müraciətlər genişlənmiş bədii təyinli xitablardır.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində mövzuya yekun vurulmuş, tədqiqatın əsas müddəalarını əks etdirən elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud», ümumiyyətlə, folklor, xüsusən də türk dastanlarının ən maraqlı və spesifik xüsusiyyətlərini özündə cəmlədiyinə görə, linqvistik poetikaya aid tədqiqatlar üçün orijinal mənbələrdən biridir. Bu eposun motivləri əsasında yazılmış əsərlərin dastanla müqayisəli şəkildə araşdırılması türk dillərinin tarixini və folklor poetikasını öyrənmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir.

2. «Kitabi Dədə Qorqud» eposu ilə onun motivləri əsasında yazılmış çağdaş bədii əsərlərin müqayisəli tədqiqatı böyük bir tarixi dövrdə dilin poetikasında baş vermiş dəyişmələri izləməyə, həmçinin yazılı abidə ilə müasir dövr əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərindəki oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmağa imkan verir.

3. KDQ motivli əsərlərdə dastandakı sözlərin müəyyən qisminin fonetik və leksik-semantik dəyişmələrlə işlədilməsi müasir dilin təsirindən irəli gəlir, oxucunun lüğət ehtiyatını nəzərdə tutur. KDQ motivli əsərlərə arxaizmlərin daxil edilməsi çağdaş ədəbiyyatda tarixi leksik, etnokulturoloji və üslubi fonu saxlamaq ehtiyacından bəhrələnir.

4. Tədqiqat KDQ-nin kamil ədəbi dil incisi olduğunu, onun deyim, nəqlətmə imkanlarını, təsir gücünü konkret müəllifin yaxşılaşdırmaq, sərrastlaşdırmaq imkanının mümkünsüzlüyünü bir daha təsdiq edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı tezis və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinə qayıdış / Prof. M. M. Əlizadənin anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə elmi konfransın materialları, Bakı: BDU, 2001, s. 444-449

2. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında // AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, № 7, Bakı, 2007, s. 170-178

3. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii əsərlərdə dialektizmlər / “Yazıçı və zaman” Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 2008, s. 295-299

4. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii əsərlərdə frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyətləri / “Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı: BDU, 2008, s. 46-50

5. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii əsərlərdə leksik-üslubi vasitələr // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №7, Bakı, 2009, s. 68-78

6. Синонимы в современных художественных произведениях по мотивам эпоса «Китаби-Дедэ Коркут»/ “Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук”. Международная научно– практическая конференция «Современные проблемы гуманитарных и естественных наук», 15- 22 июня 2009 г., Москва, 2009, Том II, № 7, с. 53- 59

7. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii əsərlərdə arxaizmlərin üslubi imkanları // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 4, Bakı: BDU, 2009, s. 20- 26

8. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii əsərlərdə antonymlərin işlənmə xüsusiyyətləri // Elmi Xəbərlər, № 1, Bakı: ADU, 2010, s.144-150

9. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli ədəbi əsərlərdə bədii təyin və bədii xitabların rolu haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 2, Bakı: Mütərcim, 2010, s. 42- 50

10. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə arxaik sözlər / “Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə arxetiplər” IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 22-23 oktyabr 2010-cu il, Bakı, 2010, s. 59-60

11. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə sadə leksik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri / “Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 25-27 noyabr 2010-cu il, Bakı, 2010, s. 81-82

12. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə qoşa sözlərin üslubi relevantlığı / Prof. Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş «Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər» mövzusunda Respublika elmi konfransı, 14-15 noyabr 2011- ci il, Bakı, 2011, s.755-758

13. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə mübaliğələrin üslubi özəllikləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, № 4, Bakı, 2011, s.14-22

14. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli bədii əsərlərdə metaforaların üslubi imkanları // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 4 (84), Bakı, 2012, s. 235-238

15. Ancient Turkic Words Used In Kitabi Dede Gorqud in Contemporary Literary Works (Kitab-i Dede Korkut'ta ve Çağdaş Edebi Eserlerde Kullanılan Eski Türkce Kelimeleri) / VIII.Milletlerarası Türkoloji Kongresi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi-Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü, 30 Eylül- 04 Ekim 2013, İstanbul, 2013, s.80-81

16. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş bədii əsərlərdə omonim və çoxmənalı sözlərin üslubi xüsusiyyətləri // AMEA Folklor İnstitutu, «Dədə Qorqud» Elmi-ədəbi toplusu, № 4 (53), Bakı, 2014, s. 3-12

17. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli çağdaş ədəbi əsərlərdə üslubi relevant elementləri / «Kitabi-Dədə Qorqud» və Türk dünyası»: «Kitabi-Dədə Qorqud»un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 29 dekabr 2015-ci il, Bakı, 2015, s. 332-336

18. «Dədə Korkut Kitabı» Destanındakı Altay Gökenli Bazı Birimlərin Etimolojisine bir baxış / Altay Toplulukları Sempozyumu, 20-22 Temmuz 2015-ci il, Antalya: Akdeniz Üniversitesi, 2015

19. «Kitabi-Dədə Qorqud» motivli əsərlərin müasir dövrə aid leksik xüsusiyyətlər // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Humanitar elmlər bölməsi, № 2, Bakı, 2015, s. 310- 315

20. Лексико-стилистические особенности метонимий в современных художественных произведениях по мотивам эпоса «Китаби-Деде Коркут» // Мова I Култура. Киев, 2016.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

KA — Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991.

AA — Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema) / Abdullazadə A. Ulu Qorqud (poema və şeirlər) Bakı: Kitab cəmiyyəti, 1999, s. 121-149

A — Anar. Dədə Qorqud. (povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.

NX — Əfsanəli yuxular (qəhrəmanlıq dastanı) / N.Xəzri. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, IV c., Poemalar və tərcümələr. Bakı: Yazıçı, 1984, s. 51-105

KDQ — “Kitabi-Dədə Qorqud” / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

AM — Məmmədov A. Dəli Domrul (iki hissəli komediya) / Məmmədov A. Dəli Domrul (pyeslər, povest və hekayələr). Bakı: Gənclik, 1981, s. 216-267

MR — Rzaquluzadə M.El gücü («Dədə Qorqud» boyları üzrə hekayələr) / Qorqud ədəbiyyatı (Bədii əsərlər). Bakı: Öndər Nəşriyyatı, 2004, s. 15-32

S — Səhənd. Sazımın sözü. Bakı: Yazıçı, 1984, 254 s.

ЯЗЫК И СТИЛЬ СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПО МОТИВАМ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»

РЕЗЮМЕ

В диссертации анализируются языковые и стилистические особенности художественных произведений, созданных по мотивам эпоса «Китаби Деде Коркут». «Китаби-Деде Коркуд» — древнейший памятник о жизни огузов, тесно связанный с их бытом, образом мышления, мировоззрением. Эпос является ценным источником для изучения истории тюркских языков, в том числе и азербайджанского языка.

Сравнительно-сопоставительное исследование языкового материала древнетюркского эпоса и материалов произведений современных азербайджанских писателей и поэтов, написанных по мотивам данного эпоса, прольет свет на решение ряда проблем и поможет разъяснить причины изменений, происходивших на различных уровнях азербайджанского языка в процессе многовекового развития.

Диссертация состоит из общей характеристики работы, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В «Общей характеристике работы» обосновываются актуальность, научная новизна, теоретическая и практическая значимость темы, определяются теоретическая и методологическая база исследования, даются сведения об объекте, предмете, целях и задачах, методах, источниках исследования, степени разработанности проблемы, а также об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Лексико-стилистические особенности современных литературных произведений, написанных по мотивам «Китаби-Деде Коркуд» состоит из пяти подглав. В этой главе дается общая характеристика стилистических релевантных элементов и особенностей их функционирования; на основе сравнительно-сопоставительного анализа языковых материалов различных произведений, написанных по мотивам «Китаби-Деде Коркуд», выявляются стилистические особенности архаизмов. Анализируются функции лексических повторов, их стилистические особенности, способы и средства создания эмоциональности и

экспрессивности в произведениях, написанных по мотивам эпоса «Китаби-Деде Коркуд».

Вторая глава «Лексико-семантические особенности современных литературных произведений, написанных по мотивам «Китаби-Деде Коркуд» состоит из четырех подглав. Здесь на основе фактического материала анализируются стилистические функции синонимов, омонимов, антонимов и многозначных слов. В процессе исследования рассматриваются вопросы дистрибутивных возможностей антонимов, употребительность синонимов и антонимов как в эпосе, так и в современных произведениях, выявляются причины увеличения количества элементов синонимических ряда; исследуются фразеологические единицы, определяются характер и формы изменения таких единиц.

Третья глава «Лингвопоэтика произведений, написанных по мотивам «Китаби-Деде Коркуд» состоит из трех подглав. В этой главе на основе обширного фактического материала рассматривается изобразительная роль тропов – метафор, метонимий, гипербол, выявляются особенности употребления поэтических определений, обращений и эпитетов в текстах.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования

**THE LANGUAGE AND STYLE OF THE MODERN
ARTISTIC LITERATURE BASED ON THE MOTIVES OF THE
« KİTABI-DEDE KORKUD»**

SUMMARY

The dissertation deals with the analysis of the language and stylistic peculiarities of the artistic works written on the motives of the epos “Kitabi-Dede Korkud”-the ancient Turkic monument about the Oghuz people’s life , mentality, world outlook.The epos is a valuable source for study of the history of the Turkic languages including the Azerbaijani language.The comparative research of the language material of this ancient Turkic epos can make it possible to solve some problems and explain the reasons of the changes that took place on the different levels of the Azerbaijani language during the process of the centuries-old development.

The dissertation consists of general description of the work , three chapters, “Conclusion” and list of references.

In the “Introduction” are substantiated the urgency of the subject,scientific novelty, theoretical and practical significance of the research; is given the information about the object,subject, purpose, tasks, methods, sources of the research, degree of its study, about the appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter”The lexical-stylistic peculiarities of the modern literary works written on the motives of “Kitabi-Dede Korkud” consists of five subchapters. This chapter contains the general description of the stylistic relevant elements and peculiarities of their functions.The stylistic peculiarities of the archaisms are revealed on the basis of the comparative analysis of the different works written on the motives of the epos”Kitabi-Dede Korkud”. The functions and stylistic peculiarities, ways and means of emotionality and expressiveness in the works written on the motives of the epos are analysed.

The second chapter “The lexical- semantic peculiarities of the modern literary works based on the motives of the “Kitabi -Dede Korkud” consists of four subchapters. The stylistic functions of synonyms, homonyms, antonyms and polysemantic words in the works written on the

motives of the “Kitabi -Dede Korkud” are analysed on the basis of the factual material. The problems of distributional opportunities of antonyms, use of synonyms both in the epos and in the modern works are considered during the research. The reasons of increase of the number of elements of the synonymous row are revealed. The phraseological units are also analysed; the character and forms of their changes are determined.

The third chapter “The linguistic poetics of the works written on the basis of the motives of the “Kitabi-Dede Korkud” consists of three subchapters. It deals with the analysis of the metaphors, metonymy, comparisons, hyperbolas, poetic forms of address, epithets and their representational role. Their individual peculiarities in the use of poetic definitions are revealed and explained.

In the “Conclusion” are generalized the main results of the research.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МАМЕДОВА АЙНУР САБИР ГЫЗЫ

**ЯЗЫК И СТИЛЬ СОВРЕМЕННОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ ПО МОТИВАМ «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»**

5706.01 – «Азербайджанский язык»

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2016